

ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ («БЪЛГАРСКИ ТЪЛКОВЕН РЕЧНИК» ОТ СТЕФАН МЛАДЕНОВ)

Диана БЛАГОЕВА

Институт за български език
Българска академия на науките
(София, България)
<https://orcid.org/0000-0002-2616-2652>
d.blagoeva@ibl.bas.bg

В статията се разглеждат някои особености в реализацията на лексикографската концепция на *Български тълковен речник* от Стефан Младенов. Трудът предоставя многостранна и комплексна информация за българския словен състав и съчетава елементи на речници от други жанрове и типове: двуезичен, етимологичен, диалектен, ономастичен, правописен, етнолингвистичен, енциклопедичен и пр. Това обуславя неговия уникален характер и дава основание той да бъде определен като първи опит за създаване на универсален речник на българския език.

Ключови думи: история на българската лексикография, лексикографска параметризация, тълковен речник, универсален речник, лексикографски принос на Стефан Младенов

ИЗ ИСТОРИИ БОЛГАРСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ («БОЛГАРСКИЙ ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ» СТЕФАНА МЛАДЕНОВА)

Диана БЛАГОЕВА

Институт българского языка БАН
(София, Болгария)

В статье рассматриваются особенности реализации лексикографической концепции *Болгарского толкового словаря* Стефана Младенова. Словарь дает разностороннюю и комплексную информацию о болгарской лексике и сочетает в себе элементы словарей разных жанров и типов: двуязычных, этимологических, диалектных, ономастических, орфографических, этнолингвистических, энциклопедических и т.д. Этим определяется его уникальный характер. Можно сказать, что словарь Младенова является первой попыткой создания универсального словаря болгарского языка.

Ключевые слова: история болгарской лексикографии, лексикографическая параметризация, толковый словарь, универсальный словарь, лексикографический вклад Стефана Младенова

FROM THE HISTORY OF BULGARIAN LEXICOGRAPHY (STEFAN MLADENOV'S BULGARIAN EXPLANATORY DICTIONARY)

Diana BLAGOEVA

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
(Sofia, Bulgaria)

The article examines some features in the realization of the lexicographic concept of the Stefan Mladenov's Bulgarian Explanatory Dictionary. The dictionary provides versatile and complex information about the Bulgarian vocabulary and combines elements of dictionaries of other genres and types: bilingual, etymological, dialectal, onomastic, spelling, ethnolinguistic, encyclopedic, etc. This determines its unique character and gives grounds to define it as first attempt to create a universal dictionary of the Bulgarian language.

Keywords: history of Bulgarian lexicography, lexicographic parameterization, explanatory dictionary, universal dictionary, Stefan Mladenov's lexicographic contribution

Български тълковен речник от Стефан Младенов (нататък — БТР), който събира и систематизира значителна част от словното богатство на българския език от втората половина на XIX и първите десетилетия на XX, век заема специално място в историята на българската лексикография. Независимо от това, че остава незавършен, този речник полага основите на академичната лексикография в България. Опирайки се на лексикографската традиция от предходния век, най-значимото постижение в която е речникът на Найден Геров, Стефан Младенов издига българското речниково дело на ново равнище, като го доближава до съществуващите тогава най-добри образци в европейската лексикография. Приложените в БТР лексикографски подходи и техники очертават приемствеността в развитието на българска лексикография¹: речникът е преходното звено между българското речниково дело от края на XIX и първото десетилетие на XX в., от една страна, и постиженията на българската лексикографска мисъл от втората половина на XX в., от друга страна, сред които следва да се посочат *Български тълковен речник* от Л. Андрейчин и колектив (с първо издание от 1955 г.; многократно преиздаван, включително в допълнен и преработен вид), *Речник на съвременния български книжовен език* в три тома (1955–1959), както и най-мощният проект в българската тълковна лексикография — многотомният академичен *Речник на българския език* (т. 1 от 1977 г.; продължавашо издание) (Чолакова 1978; Чоролеева 2013; Чоролеева 2018).

Работата върху БТР започва през двадесетте години на XX век и се извършва първоначално в рамките на Българската академия на науките по утвърден от нея план (Теодоров-Балан, Цонев 1916; Летопис 1919: 30–31), но впоследствие е изнесена извън Академията. В началото авторският колектив, освен Стефан Младенов, включва други трима видни български езиковеди — Александър Теодоров-Балан, Беньо Цонев и Стоян Аргиров. Поради смъртта на Б. Цонев (1926 г.) обаче и оттеглянето на Ст. Аргиров частта от първа до шеста свезка (А — допосявам) е разработена от Младенов и Балан, а от седма свезка нататък Младенов остава като единствен съставител. Първият том на речника (букви А — К) се публикува в 12 свезки в продължение на повече от две десетилетия (от 1927 до 1951 г.), а като общо книжно тяло излиза през 1951 г. със заглавието «Български тълковен речник

¹ За периодизацията на българското речниковото дело вж. (Кювлиева 1998; Чолакова 1978; Чоролеева 2013; Чоролеева 2018).

с оглед към народните говори» под авторството на Стефан Младенов и с «донегдешното участие на проф. А.Т. Балан» (БТР 1951: 1)². Ст. Младенов разработва речниковите статии също за частта Л — свят, но не успява да издаде нови свезки. След смъртта на автора (1963 г.) с редакционната обработка на подготвените речникови материали (от букви Л — Р) се заема проф. Йордан Заимов. Кр. Чолакова съобщава, че вторият том на речника е приет от Научния съвет на Института за български език и е предаден за печат в Издателството на БАН (Чолакова 1969). По неясни причини обаче той остава непубликуван. Така до ден днешен изготвените от Ст. Младенов и редактирани от Й. Заимов речникови материали продължават да бъдат непознати както за широката общественост, така и — до голяма степен — за специалистите филолози³.

Концепцията за речника е изложена в проспекта за неговото изработване (Аргиров, Младенов, Теодоров-Балан, Цонев 1920), както и в подготовения от А. Теодоров-Балан предговор на труда (БТР 1951: 3–20). Авторите си поставят за цел, следвайки приетото през 1917 г. от годишното събрание на БАН решение, да съставят «наръчен речник», който да съдържа «материали от книжовната ни реч като речника на Дювернуа и материали от народната реч като речника на Герова, но с по-широко и по-грижливо използване на литературните паметници и публикувания досега лексикален материал от народната реч»⁴ (Аргиров, Младенов, Теодоров-Балан, Цонев 1920: 4). Концепцията предвижда в речника «за всяка дума, освен нужното кратко и ясно определение, да се дава произходът на думата, граматичните форми, синонимите и антонимите (ако има), същинското и преносното значения с доста изрази, които да обясняват тия значения, като се посочва в по-важни случаи и изворът, а при по-мъчни определения да се прибегва за тълкуване до съответните френски или немски думи» БТР 1951: 3–4). Това синтезирано описание задава основните лексикографски параметри⁵ на труда: интерпретационен, етимологичен, граматичен, илюстративен, библиографски, преводен. В речника са застъпени също следните лексикографски параметри:

² За историята на речника вж. по-подробно (Чолакова 1978; Русинов 1990; Попов 2002: 285–289; Чоролеева 2013; Крумова-Цветкова, Джунова 2013) и др.

³ За първи път родната научна общественост беше запозната със съдържанието на непубликувания втори том на БТР и с някои особености на приложените в него лексикографски техники чрез серия публикации (вж. Атанасова 2020; Благоева 2020; Колковска 2020; Костова 2020; Кузмова 2020; Сумрова 2020) в сборника «Българският език — исторически и съвременни аспекти», издаден през 2020 г. от Института за български език при БАН в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов.

⁴ Първоначалното предложение на двама от авторите — А. Теодоров-Балан и Б. Цонев, представено през 1914 г. пред Историко-филологическия клон на БАН и публикувано в отделна брошура през 1916 г., е било по-различно и е предвиждало разработването на три вида речници: «всебългарски» *Речник на българския език*, който «изцяло обнима в себе езика на целокупния български народ, а то е всичко, шото има създадено за словесен изказ в общуването между българи от всички времена, места и общества (съсловия)», *Речник на българския книжовен език и Правописен речник* (Теодоров-Балан, Цонев 1916: 2).

⁵ По дефиницията на Ю. Караулов лексикографският параметър е минимална единица езикова информация, която се представя в речниците и чрез която може да се извърши класификация на лексикографската информация (Караулов 1981: 44).

формалноезиков, морфологичен, словообразователен, стилистичен, нормативен, фразеологичен, енциклопедичен, ономастичен, ареален, идиолектен и др. Представяната в речника лексикографска информация се отличава с подчертана широта и комплексност и в редица отношения надхвърля рамките на типичното за тълковен речник лексикографско описание.

Без да имаме за цел да правим изчерпателен анализ на възприетите в БТР лексикографски принципи⁶, тук ще се спрем на някои специфики в реализацията на определени лексикографски параметри и в прилагането на някои лексикографски техники в речника, които дават основание този труд да бъде характеризирани като уникален за българската лексикография. В изследването е привлечен материал не само от публикувания през 1951 г. първи том, но и от неиздания втори том на речника, като за целта е използван направеният в Института за български език машинописен препис на материалите за тома Л — Р, върху който са нанесени редакторските поправки на проф. Й. Заимов.

Съставът на словника на БТР се отличава с редица особености⁷. Една от тях се състои в това, че макар трудът да е определен като «преди всичко речник на българския книжевен език и на обществената българска реч»⁸ (БТР 1951: 5), той представя широко и словното богатство на диалектите (във връзка с това при издаването му като общо книжно тяло през 1951 г. към заглавието му е добавено пояснението «с оглед към народните говори»). Квалификаторът *обл. (областно)*, с който се маркират диалектни лексикални единици, присъства при множество заглавки като: *акрап* ‘вид скорпион’, *болчав* ‘болнав’, *врю* ‘съвсем, всичко’, *деве* ‘ала, но, обаче’, *дупец* ‘лале’, *ерембица* ‘яребица’, *жерава* ‘жарава’, *зааведойка* ‘пристануша’, *изтовождам* ‘излизам’, *калерче* ‘макара с конци’, *лабед*, *лебад*, *лембед*, *либед*, *лобод* и *люлебед* ‘лебед’, *ламберуда* и *ламперишка* ‘светулка’, *лаута* ‘цигулка’, *левен* ‘невен’, *лелек* (от тур.) ‘щъркел’, *лепир* ‘вампир’, *леса* ‘лисица’, *натрака* ‘напет човек, гиздосия’, *натурулякам се* ‘напивам се’, *небидник* ‘непрокопсаник’, *недохапница* ‘внезапно, ненадейно’, *пилешник* ‘вид фасул’, *песуляк* ‘сипей’, *правилия* ‘магия’, *пророк* ‘малко ревливо дете’, *пунавица* и *пухавица* ‘гъба пърхутка’, *пърлок* ‘есенен минзухар’ и др. Особено голям е дялът на лексиката от народните говори, представена в неиздания втори том на речника. При това в този том за част от включените диалектни думи лексикографската информация е обогатена със сведения за тяхното териториално разпространение. Така например лексемите *нахнам*, *никутри*, *ножинка* са посочени като характерни за говорите в Родопите, *мошне*, *немой*², *оловина* — за западнобългарските говори, *немой*¹ — за източнобългарските говори, а *мерджемек* — за югозападните български говори. По този начин е направена крачка напред в сравнение с речника на Н. Геров, лексиката в който

⁶ Аналитичен коментар на концепцията, върху която е изграден речникът, и нейната реализация в публикувания том представя Д. Попов (Попов 2002).

⁷ По-подробно словникът на втория том на речника е разгледан в (Благоева 2021).

⁸ В предговора се посочва още: «Онова, което борави и трябва да борави като дума и реч общи български за словесно сношение между всички българи, за обработка на общата българска мисъл, на българската книжнина, то е градивото на нашия речник» (БТР 1951: 5).

е събрана «от устата на народа и от народните творения», но не е характеризирана според разпространението ѝ⁹.

Друга характерна особеност на словника на речника е това, че в него е отразена (без изчерпателност) ономастична лексика от различни класове: антропоними (*Здраве, Здравко, Иван, Индже-войвода, Лазар, Ласка, Люба, Малуда, Милош, Найда, Нино, Новак, Нягул, Опричко, Пройка, Първул*), топоними (*Марино поле*), урбоними (*Едерне, Магарово, Мекиш*), названия на държави (*България, Влашко, Мароко, Московия, Немечко, Немция*), хидроними (*Дунав, Марица*), астроними (*Лебед*), теоними (*Лада, Марс, Морфей*), митоними (*Мегера*), имена на празници (*Власов-ден, Иванов-ден, Маринден, Никулден, Никулица, Луда сряда*) и др. Регистрирането на подобни лексикални единици в тълковен речник не е характерно за съвременната лексикографска практика у нас¹⁰ (Влахова-Ангелова 2016), но е в духа на българската (и изобщо славянската) лексикографска традиция от XIX в. (Кювлиева 1998: 264)¹¹.

Начинът за представяне на ономастичната лексика в БТР не е унифициран. Нерядко информацията се изчерпва с отбелязване (с помощта на съответни квалификатори) на принадлежността на единицата към кръга на собствените имена, без да се дават други сведения:

Жéков м. соб. челяд.

Здрáва ж. соб. лич.

Йóца ж. соб. лич.

Косáн обл. м. соб. лич.

Отделни имена от чужд произход са представени чрез българските им съответствия:

Кабакчйев прил. м. соб. челяд. = Тикваров.

Левтёр м. соб. лич. Свободко, Свободан.

Левтёрка ж. соб. лич. обл. Свобода.

В други случаи речниковите статии на онимите съдържат сведения с лингвокултурологичен, етимологичен и енциклопедичен характер, обяснения за словообразователната мотивираност на името, указания за съответствия с имена от други езици, умалителни и съкратени форми, диалектни облици, препратки и др.:

Влáсов-дéнь м.: день на св. Влас. На Власов-день не се меси квасен хляб, защото се вярва, че инак цяла година хлябът ще излиза клисав и че, който се нарани през

⁹ Липсата на такива данни е едно от главните основания за критика към Н. Геров от страна на съвременниците му (Андрейчин 1975: XXXIV₁). Подобни критики отправя по-късно и самият Стефан Младенов, който пише: «Голям недостатък на Геровия труд е това отбягване да се отбелязват областните думи, толкова повече, гдето откъм тая страна Геров е имал добър пример за подражание в известния “Словарь живого великорусского языка” от В. Дал» (Младенов 1934: 59). По данни на Е. Машалова-Начева обаче, макар в Геровия речник да липсват сведения за източниците и разпространението на заглавните единици, в архива на труда такива сведения са били налични (Машалова-Начева 1967).

¹⁰ С изключения, отнасящи се например до названията на празници.

¹¹ Например в речника на Найдено Геров, по данни на Т. Панчев в предговора към допълнението на речника, са включени 2200 «кръстни имена» (Панчев 1908: XII).

годината, ще му се подлютява, ‘власясва’ раната. Само два пресни хляба (пити) се месят сутринь рано; едната пита се яде от домашни и се раздава по роднини и съседи, а от другата захранват добитъка и ‘секат’ болест влас на волове, *вж.* Муков-денъ [...].

Дунавъ *м. соб. геогр. ... рус.* Дунай; *лат.* Danuvius, *нѣм.* Donau; *от кор. иран. (осет.* don = рѣка, вода).

Душанъ *м. соб. лич., ум. -анчо, ж. -ана, ум. ж. -анка*, произв. отъ душа; *вж.* Душка, Душко.

Иванъ *м. соб. лич., ум. м. -ко, с. -чо, гал.* Ванко, Ванчо, Ваньо; *стб.* Иоаннь, *от грц.* Ἰωάννης, *а то от ст.-евр.;* *рус.* Иван, *блг. обл.* Еван, Ован, Иован.

Игнатъ *м. соб. лич. ...: ‘Огнян’; лат.* ignis = огънь, *срод., санскр.* Agni...

Никѡла *м. соб. лич., грц.* Νικόλαος (νίκη ‘победа’, ... λαός ‘народ’), *ум. с.* Николчо, *обл. (по грц.)* Николаки, *съкрат.* Колчо, Кольо, Коле, *ж.* Николина, Николинка.

Марко *м. соб. лич. кор. ст. евр., лат.* Marcus Евангелист Марко. [...]; *в нар. пес.* Марко = крал Марко, владетел на Прилеп в Югозападна България или Македония; Марко Кралевич, Марко Кралевити.

Интерпретационният параметър в речника има специфични реализации не само при заглавките, които се отнасят към ономастичната лексика (Благоева 2020). Семантизацията на останалите типове речникови единици се извършва най-често чрез описателна дефиниция, но при това тълкуванията нерядко са разширени и допълнени с етимологични и прагматични разяснения, лингвокултурологична и енциклопедична информация:

вампѣр *м.* [...] 1. същество на поверието, лош ношен дух, който пие човешка кръв, *вж.* боганец, лепир, вълкодлак, пълтеник. Вярва се, да става от мъртвец, бил приживе зъл и несправедлив между люди, от тях проклет или от мъртвец, когото прескочи котка. Той ходи нощем по селища, да безпокои и мъчи, кого си избере, *вж.* таласъм. Него може да види само човек съботник, роден в събота; може и да го убие со шиш от черен глог; тогава из телото му изтича млахава, съсирена кръв.

вѣщица [...] б) малка пеперуда, що фърчи вечер около пламъка на свещ или около лампа: казват, че тия пеперудки били уж бродници, що ходят да крадат огъня.

вила *ж.* [...] справа в стопанство за прибиране, вдигане сено, слама и др.; *обикнов.* от дървен сък, на края разсохат, образуващи два дълги зъба; правят се вили и с два или три зъба дървени, прикрепени о една държала, или железни.

лисá *ж.* вид болест, от която слита или капе косата. По народна етимология се свързва името на тая болест с пророк св. Елисей, та се празнува св. Елисей за излекуване от болестта.

наздраве *нар.* 1. благопожелание или благословия, що се казва, когато някой когото черпят ще пие или пие за здраве на нкг. Отговаря му се: «да ти е сладко!» Понякъде в отговор на това първият дума: «сладко ви здраве!» или «сладко ви здравье и иманье!».

Особено подробни са допълнителните лингвокултурологични сведения при лексеми с етноспецифичен характер:

ладуван(ъ)е *с. обл. стар.* [...] 2. обл. ходене с песни на девойки лада, облечена като съща невеста с венци и превес, заобиколена със свахи и водена от двамина девери. Нарича се и изнасяне китка и се върши много рано в неделя, когато ще венчаят някого.

Става с песни, шо се пеят из пътя от момини до извора и около котлите с водата. Една такава песен гласи: Да е знаяла войну майка, че ще войно да се жени, да е гривни разковала, войну коню подковала, да е пелешки разнизала, войну коня обнизала.

на̀ви *ж. мн.* 1. зли духове от родът на вили, самовили или самодиви, на брой три сестри, според други седем или дванайсет; мъчели родилки, когато почват да раждат, смучели им млякото, налягали ги, докарвали ги да падат в несвест, морели ги, водели сенките им по нечисти места, и ако прекарвали на някоя лехуса сянката през голяма вода, лехусата умираше с големи мъки. Навите живеят нейде далеч през море. За да се махали навите от лехусите, правели се разни магии: гонели ги с брадва из къшетата на стаята, дето е родилката, прекарвали родилката през зелен венец, турали в чиреп катран, лук и три въглена стълчени, мажели родилката с тая смес до три пъти и баели: Еве (името на родилката) я я преварих, я я обиколих: како шо смърдят катранът и лукът, така да смърди (името на родилката) на навите; како шо бяга от огъня всякое нещо, така да бягат навите от (името на родилката). Кога ще преброят навите девет хамбара просо, тогай (името на родилката) да държат!

При някои заглавки тълкуванието изцяло е заменено с енциклопедични сведения:

ма̀ргеница *ж.* жените правят мартеници така: взимат червена и бяла прежда и я осукват на едно връзчица конци, особено червени или др. шарени, шо на първи март си връзват на ръка, на шия или нога, та ги носят, докле видят лястовица или щъркел и тогава ги окачат на зелена вейка на зелено дърво; някъде турят мартениците под камък; ако след 40 дни под камъка има мравки, който е сложил мартеницата, ще има много овце.

Този подход влиза в противоречие с декларирания в предговора на речника стремеж към синтетичност на лексикографското описание и също е унаследен от речниковата практика в предходните периоди¹². Подобна практика не е присъща за съвременната българска тълковна лексикография.

Друга особеност на БТР е посочването на чуждоезикови съответствия при някои заглавки. Това е в синхрон с традицията за създаване на преводно-тълковни речници, характерна за българското речниково дело през XIX в. (Кювлиева 1998)¹³. Както се вижда от приведените по-горе цитат от стр. 3–4 на предговора към БТР, първоначалното решение на авторския колектив е било да се дават съответствия единствено от френски и немски, и то само «при по-мъчни определения». Очевидно обаче това решение не е спазвано. От една страна, привеждани са съответствия при множество заглавки, чиято семантизация не поражда особени труд-

¹² В. Кювлиева отбелязва: «За разлика от съвременните строги канони в лексикографската работа (например изискването дефиницията да бъде в рамките на едно изречение) възрожденският речник е бил свободен от ограниченията и дава допълнителни сведения за означаваното от думата явление или предмет. В отделни случаи допълнителната информация прераства в обстоятелствени описания с етнографски, фолклорен, религиозен и дори граматически характер [...]. Така неизбежно се е стигнало до известен енциклопедизъм в някои от разглежданите речници, дори и до елементи на есеистика.» (Кювлиева 1998: 273).

¹³ Срв. практиката в лексикографските опити на Неофит Рилски и Иван Богоров от донаучния период в развитието на българската лексикография (Кювлиева 1998), както и в речниците на Н. Геров и А. Дювернуа от втората половина на века.

ности, като *забълка*, *игрек* ‘егрек’, *изговорка* ‘поговорка’, *лозе* и др. От друга страна, значително е разширен кръгът на езиците, от които са търсени съответствия. Освен френски и немски в този кръг са включени също други западноевропейски езици (английски, холандски, италиански), някои славянски езици (руски, чешки, полски, сърбохърватски) и пр. Обикновено чуждоезиковите съответствия (помествани на различни места в структурата на речниковата статия) служат като допълнение към тълкуванието на съответната единица, т. е. може да се разглеждат като вторично средство за семантична експликация:

дрѡбъ *ж.* *аритм.* въ числителница, наука за смѣтане: часть отъ единица или отъ цѣло; *рус.* ломаница, ломаное число; *ням.* Bruch-Zahl.

изговор *м.*; *рус.* выговор; *нем.* Aussprache; *чеш.* výslovnost': начин как се изговаря.

изгрев *м.* [...] страната, от дето изгрява слънцето; *нем.* Ost(en).

лѣдено *сщ. с.* от *прил.*, *чеш.* zmrlzlna, *нем.* Gefrozenes, *фр.* glace, *англ.* ice-cream: сладолед, подсладено замръзнало мляко.

лѣнта *ж.* [...] ивица; *хол.* lint ‘панделка’.

В отделни случаи обаче тълкувание липсва и семантизацията на съответната речникова единица се извършва единствено чрез чуждоезиковото съответствие:

погрозиѣване *сщ. с.*, *итал.* divenir brutto.

подлѡга *ж.* ... || *архит.* = фр. sommier.

При реализацията на етимологичния параметър също се наблюдават редица особености. За разлика от речниците от предходния период¹⁴, както и от съвременните тълковни речници, етимологичните сведения в БТР (най-вече във втория му том) са изключително подробни, като се дава обстойна информация за формата, произхода и значението на етимона, както и за сродство с думи от други езици:

мозайка *ж.*, *фр.* mosaïque, *къс. лат.* musaicus от mosacum = *грц.* μουσαϊον ‘музей’, *прил. м.* μουσαϊος ‘който принадлежи на музите’ [...].

пубертѣт *м.*, *нем.* Pubertät от *лат.* pubertatem, *вин. над.* от pubertas, -atis, *фр.* puberté, *ст. фр.* pubertet, *лат.* puber ‘полово съзряващ’, pubes, pubis ‘косъм по тяло (около детеродни удове)’ [...].

пѣнш *м.*, *нем.* Punsch от *англ.* punch, *изговаряно* пѣнч, пан, от *ст. инд.* раїѣа, *четено* панча ‘пет’, *срод. с.* *грц.* πέντε, *стб.* пать и др. [...].

По модела, възприет в речника на френския лексикограф от XIX век Емил Литре¹⁵, в БТР етимологична информация съдържат и речниковите статии за редица домашни думи. Посочва се връзката на домашни лексикални единици със старобъл-

¹⁴ Срв. например речника на Найден Геров, където само се указва езикът, от който е зета съответната дума (при това нерядко с пропуски и грешки).

¹⁵ В предговора на БТР се отбелязва, че стремежът на авторите е «методата на тълкуването да бъде приблизително оная на Е. Литре в краткия му речник на френския език», като се има предвид Dictionnaire de la langue française, abrégé du Dictionnaire de É. Littré (БТР 1951: 3). В този речник е възприета практиката при френските думи да се посочват етимоните им в латински.

гарски думи, като по този начин се очертава континуитетът в развоя на речниковия състав на българския език. Дават се сведения и за сродство с думи от други езици:

вѣщица [...] *ж.*, *стб.* вѣштица = лат. *taга*, *от кор. на гл.* вест-я, вѣщ-ая, и вѣщак ‘който знае и умее’, *както рус.* вѣд-ѣма *от корен на гл.* вѣд-ѣти ‘зная’ [...].

нѣведа *ж.* *обл. стар.*, *от кор. об. слав.* вѣд *в стб.* вѣдѣти, вѣмь ‘зная’, *срод. ст. инд.* *vāda*, *нем.* *weiss* *зная*, *рус. от стб.* невежда [...].

недѣг *м.* и **недѣга** *стб.* недѣгъ, *от не и слав. кор.* *dong ‘як, силен съм’, *срв. лат.* *infirmitas* ‘недѣгав’, *лит.* *dongùs*; *срв. алт. (тюрк.)* *tāngri* ‘небе, Бог’, *и лат.* *firmamentum* ‘небосклон, небесна твърд’, *firmus* ‘як’ [...].

порой *м.* [...] *от. и.е. кор.* *roi — *rei ‘рея се, тека’, *срв.* *ре-ка* (*от *roi-ka*), *срод. с лат.* *rivus* ‘поток’, *фр.* *rivière* ‘река’ [...].

Както се вижда от приведените примери, въпреки че речникът е тълковен, в него (особено във втория том, в който авторството е изцяло на Ст. Младенов) се следва модел за етимологизиране на думите (не само от чужд, но и от домашен произход), характерен за етимологичен речник. Това не е учудващо, като се има предвид фактът, че Ст. Младенов е убеден привърженик на сравнително-историческия метод и го прилага широко в богатото си научно творчество (вж. подробно (Крумова-Цветкова, Джунова 2013)), а освен това е натрупал значителен опит и като автор на етимологичен речник¹⁶.

Специфична реализация в БТР има и нормативният параметър. Известно е, че както Ст. Младенов, така и А. Теодоров-Балан са учени с активна позиция по въпроса за езиковото строителство, чистотата и устройството на книжовния език. Младенов е автор на 150 статии и бележки по правописни проблеми¹⁷, а като редактор на сп. «Родна реч» в периода 1927–1943 г. има около 300 публикации, свързани с езиковата практика и опазването на чистотата на родния език (Андрейчин 1956; Младенов 1992: 20; Крумова-Цветкова, Джунова 2013). Затова е съвсем закономерно, че в БТР са заложени и нормативни аспекти.

Една от насоките в реализацията на нормативния параметър в речника е свързана с посочване на срещащи се отклонения от нормата по отношение на правописа, правоговора и употребата на думите. Въведени са специални графични знаци, чрез които в речниковите статии се сигнализируют подобни грешки в писмената или речевата практика: «!! или §: с тия знаци обръщаме внимание, предупреждаме или предпазваме от грешка в писане, в изговор, во форма или в употреба на думата» (БТР 1951: 48). Тези знаци се прилагат по-последователно в първия том на речника, във втория са използвани спорадично. Наред с тях неправилни употреби се сигнализируют и чрез бележки и пояснения като *погрешно* или *погреш.*, *неправ.* (неправилно), *вм.* (вместо):

дѹмба! *межд.*, *обл.* и тумба, *вж. т.* [...].

едѹчь! *м. прост. вм.* ядачь [...].

¹⁶ «Етимологически и правописен речник на българския книжовен език». София, 1941.

¹⁷ За вижданията на Ст. Младенов относно правописното устройство на езика вж. (Александрова 2020).

ѐрица ! ж. [...] *вж.* ярица, ярка.

жѝгла ! ж., погрѣшно, вм. жегла.

кáтерица [...] *погрешно за* язовец ! [...].

натадѣва [...] *погрешно вм.* натѣдѣва.

разтрѡга ж. и **разтрѡг м., неправ.** разстрог(а) [...].

пѣтешѣдствувам [...] *вм.* пѣтешествувам (д пред ст още в стб. време се е уподобило, та е излишно).

Както А. Теодоров-Балан, така и Ст. Младенов са ревностни радатели за запазване на чистотата на езика. В предговора към речника Балан обръща внимание: «Чуждото влияние върху общия български език е голямо. То е особито засилено от времето на нашето освобождение. Ала то се проявява напоследък и в голяма наша шета, като му се поддават лекомислени или слабо образовани в български език обществени дейци и книжевници. Против подобно чуждопоклонство е законно и дълг да се въздействува. Там, дето с чуждото или с чуждинското не се принася нищо на мисълта, на знанието, или на вкуса на българското общество, Български тълковен речник ще напомня и ще се противопоставя. Дето българският език има свое средство за изказ, или дето българският дух е призван да постави свое творение, за да се варди **българщината** в езика и в културата, там нашият речник ще го препоръчва.» (БТР 1951: 6).

В речника препоръка за употреба на домашна вместо чужда дума се сигнализира чрез графичния знак §! (срещан и във вида !§ и !), който «варди от небългарщина» (БТР 1951: 48). В първия том знакът е поставен например при заглавки като *експлоратор, експозе, експорт, екстра, екстрен, имобилен, имитация, имитирам, иморален, имортален, импорт, импортирам, импортъор, имуществен, интервенирам* и др., а във втория употребата му е спорадична. Със същата цел се прилагат и бележки и пояснения като *чужд.* или *чуж.* (чуждица), *непотреб. чужд.* (непотребна чуждица), *лишна чужд.* (излишна чуждица), *неблг.* (небългарско), *вм. блг.* (вместо българското), които се включват при заглавки, които са думи от чужд произход (турцизми, русизми, заемки от гръцки или от западноевропейските езици) или пък са производни от такива думи:

гѣга [...] *чуж.*: дълга кукáта на единия край тояга [...].

дуурутмáкъ! § м., тур. doghrutmak *гл.* [...].

жѝдкость ! § ж., рус.; вм. течность.

имѝщество *неблг.; рус.* имущество *от сег. дей. прич.* имущий [...].

продуктѝвен *непотреб. чужд. прил. м.* производителен [...].

профѣт м. *грц. непотреб. чужд. вм.* пророк.

С подобни бележки или със знак §! (!§) са снабдени и чужди думи и техни производни, когато са употребени от автора в дефиниция (срв. по-долу речниковите статии за *натуралист, нация, обезсърдителен*) или са приведени като синоними на заглавката (например бележка *чужд.* присъства при *авиатор* — синоним при

летец, дефицит при недостиг, диспозия при нрав, инициатор при начинател, капризен при лих, креват при легало, мизерия при нищета, морален при нравоучителски, морализаторство при нравоучителство, непропорционално при несъразмерно, окуражавам при насърдявам, парола при лозинка, пасажерски при пътнически, процент при лихва, рекрут при новобранец, тарифа при разпис, факултативен при незадължителен, физиономия при лице, хетерогенен при несроден и др.). Срв. също:

духало с. [...] *фр.* !§ евантайль [...].

изненада ж. [...] *непотреб. чужд. фр.* сюрприз! [...].

натуралист 2. погреш. и непотреб. за естествовик, естествоизпитател, природоизпитател, изследвач на природата.

начинание *сщ. с. книж. стар.* [...] *непотреб. чужд. (от лат. кор.)* инициатива = *бълг.* почин (лат. *initium* 'почин, почетък, начало').

национален, -лни, *прл. м. лишна чужд. от фр.* national (*кор. лат. в natus* 'ден') [...].

нация ж. непотребна заемка (*лат. natio, фр. nation*), която не значи нищо повече от народ, в смисъл на еднородци, люде, които са от един голям род и говорят един свой общ, общонароден или всенароден (*чужд. непотреб.* национален) език.

обезсърдявам правя нкг. да остане без смелост, да няма смелост, *чуж.* кураж за нщ.

пустинник [...] *непотреб. чужд. (грц.)* еремит.

Направеният преглед показва, че в лексикографските подходи и техники, прилагани в БТР, се открояват редица специфики, които отличават труда както от познатите по време на създаването му образци в българското речниково дело, така и от съвременната лексикографска практика у нас, като му придават уникален характер. Основният съставител на речника — Ст. Младенов — е личност с изключителна ерудиция, полиглот, владеещ близо 30 езика, и учен от световна класа с неоспорими приноси в областта на сравнително-историческото езиковедие, диалектологията, етимологията, славистиката, българистиката и пр. (Младенов 1992; Крумова-Цветкова, Джунова 2013) и др. Широкият диапазон от научни интереси на автора намира отражение и в неговата лексикографска дейност. Въпреки че е озаглавен «тълковен речник», БТР всъщност представя богата и разнообразна лингвистична, културологична и енциклопедична информация, далеч надхвърляща обичайното за тълковната лексикография (в нейния съвременен вид) описание. В речника детайлно се изяснява етимологията на заетата и немалка част от домашната лексика; привеждат се преводни съответствия от различни езици; извършва се семантизиране с помощта на преводен еквивалент; дават се подробни сведения с енциклопедичен и лингвокултурологичен характер, понякога напълно заместващи лексикографската дефиниция; изчерпателно се описва словният имот на българските говори с отбелязване (макар и не във всички случаи) на териториалното разпределение на лексемите и разнообразието в облиците им; широко (макар и не изчерпващо) се отразява ономастична лексика, често със сведения за произход, словообразователни отношения, вътрешноезикови и междуезикови успоредици; обръща се внимание на грешки в изписването,

изговора или употребата на думите и пр. Въпреки че възприетите от автора подходи далеч невинаги са системно и непротиворечиво прилагани в труда, те очертават пресечните точки, в които БТР показва сходство с лингвистични речници от други жанрове, например двуезичен, етимологичен, ономастичен, диалектен, правописен речник и пр., както и с енциклопедичните речници. Трудът на Младенов има новаторски характер, тъй като съдържа в зародиш елементи, които едва десетилетия по-късно ще намерят реализация в някои сравнително по-нови речникови жанрове като етнолингвистичните речници и речниците на трудностите. Комплексността на информацията при описанието на онимите в БТР пък показва допирни точки с някои съвременни концепции за създаване на ономастични речници, базиращи се на установяване на «семантична тъждественост или съотности-мост, асоциативна референтност, структурна съпринадлежност» между отделните имена (Парашкевов 2021).

Наблюдаваното в БТР съчетаване на елементи и техники, характерни за различни речникови типове и жанрове, се дължи, от една страна, на не съвсем детайлно разработената и прецизирана лексикографска концепция, залегнала в основите на речника — обстоятелство, което е следствие от все още твърде слабото развитие на лексикографската теория в нашето езикознание по това време, във връзка с което се е налагало да се търсят чуждестранни лексикографски модели. От друга страна, някои от описаните особености на БТР (например практиката за привеждане на преводни съответствия към тълкуваните единици) са отглас от характерния за предходния период в развитието на българската лексикография жанров синкретизъм. През първата половина на XX век обаче, когато голяма част от познатите и днес речникови жанрове вече съществуват самостоятелно, жанровият синкретизъм бива изместен от жанрова хибридизация, която в повечето случаи е преднамерено търсена. Ярки примери в това отношение са «Етимологически и правописен речник на българския книжовен език» (София, 1941) от Стефан Младенов, както и «Правописен речник на българския книжовен език с посочване изговора и ударението на думите» (София, 1933) от Ст. Романски, който съдържа също елементи на правоговорен и тълковен речник¹⁸. Отчетливи, макар и не съвсем системно реализирани опити за жанрова хибридизация откриваме и в БТР — вж. по-подробно (Благоева 2020).

«Български тълковен речник с оглед към народните говори» от Стефан Младенов може да се определи като първи опит за разработване на универсален речник на българския език, в който да се предоставя комплексна и изчерпателна лингвистична (а в някои случаи — и енциклопедична) информация за българския словен състав, макар че този опит все още не почива върху експлицитна теоретична обосновка и не е осъществен последователно и цялостно.

¹⁸ В коментар за речника на Ст. Романски Ст. Буров посочва: «Това съчетание на правописен речник с елементи на тълковен, изоставено неоснователно впрочем по-късно в лексикографската практика, е изключително полезно за ползвателите, то е едно богатство на речника и в никакъв случай не накърнява неговото основно правописно предназначение. Още тогава тази практика е не само отбелязана, но и оценена като положителна в рецензията на Любомир Милетич» (Буров 2011).

ЛИТЕРАТУРА

Александрова 2020: Александрова Т. «Етимологически и правописен речник на българския книжовен език» и възгледите на Стефан Младенов за правописното устройство на българския език // Българският език — исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, 2020, 76–88.

Андрейчин 1956: Андрейчин Л. Грижите на академик Стефан Младенов за проучването и устройството на българския книжовен език // Български език. 1956. 1, 19–26.

Андрейчин 1975: Андрейчин Л. Речникът на Найден Геров // Геров Н. Речник на българския език. Част 1. Фототипно издание. София, 1975.

Аргиров, Младенов, Теодоров-Балан, Цонев 1920: Аргиров Ст., Младенов Ст., Теодоров-Балан А., Цонев Б. 25 думи за български тълковен речник. Изработени по искане от Академията. София, 1920.

Атанасова 2020: Атанасова А. Многопредставъчните глаголи в «Български тълковен речник» на Стефан Младенов // Българският език — исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, 2020, 134–151.

Благоева 2020: Благоева Д. Начини за семантизация на лексиката в непубликувания втори том на «Български тълковен речник» от Стефан Младенов // Българският език — исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, 2020, 89–103.

Благоева 2021: Благоева Д. За словника на неиздадения втори том на «Речник на българския език» от Стефан Младенов // Języki słowiańskie dziś: w kręgu kategorii, struktur i procesów / Red. A. Kiklewicz, J. Mazurkiewicz-Sułkowska, J. Banasiak. Warszawa; Łódź, 2021, 63–78.

БТР 1951: Младенов Ст. Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. 1. А — К. С донегдешното участие на Теодоров-Балан А. София, 1951.

Буров 2011: Буров Ст. Правописните речници на Стоян Романски // Проф. д-р Върбан Вътов. 70 години. Юбилеен сборник. Велико Търново, 2011, 33–64.

Влахова-Ангелова 2016: Влахова-Ангелова М. Собствените имена в лингвистичните речници — тенденции в съвременната лексикографска практика // Лексикографията в началото на XXI в. София, 2016, 167–177.

Караулов 1981: Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. Москва, 1981.

Колковска 2020: Колковска С. Представяне на системните отношения в «Български тълковен речник (с оглед към народните говори)» // Българският език — исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, 2020, 104–113.

Костова 2020: Костова Н. За азбучно-гнездовия принцип и представянето на глаголите в «Български тълковен речник с оглед към народните говори» на Стефан Младенов // Българският език — исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, 2020, 114–125.

Кримова-Цветкова, Джунова 2013: Кримова-Цветкова Л., Джунова Е. Академик Стефан Младенов — човекът, преподавателят, ученият: живот, посветен на науката. София, 2013.

Кузмова 2020: Кузмова М. Наблюдения върху лексикографската разработка на фразеологичния материал в «Речник на българския език» от Найден Геров и «Български тълковен речник с оглед към народните говори» от Стефан Младенов // Българският език — исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, 2020, 152–163.

Кювлиева 1998: Кювлиева В. Българското речниково дело през Възраждането. София, 1998.

Летопис 1919: Летопис на Българската академия на науките. Т. IV. София, 1919.

Машалова-Начева 1967: Машалова-Начева Е. Принос към изследване изворите на речника на Найдено Геров // Известия на Института за български език. 1967. XIV, 103–238.

Младенов 1934: Младенов Ст. Българската реч в Солун и Солунско // Сборник Солун. София, 1934, 44–63.

Младенов 1992: Младенов М. Акад. Стефан Младенов (1880–1963) бележит представител на българското езикознание // Младенов Ст. Избрани произведения. София, 1992, 7–21.

Панчев 1908: Панчев Т. Допълнение на българския речник от Найдено Геров. Пловдив, 1908.

Парашкевов 2021: Парашкевов Б. Концепция за лексикон на семантично съотносими и структурно съпринадлежни фамилни имена // Български език. 2021. 2, 13–22.

Попов 2002: Попов Д. Теоретичен анализ на лексикографските принципи на «Български тълковен речник» на Стефан Младенов // Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография. София, 2002, 285–349.

Русинов 1990: Русинов Р. Из историята на «Български тълковен речник с оглед към народните говори» (1927–1951) от Стефан Младенов «с донегдешното участие» на Т.-Балан А. // Списание на БАН. 1990. 2, 23–32.

Сумрова 2020: Сумрова В. Феминативите в «Български тълковен речник с оглед към народните говори» на Стефан Младенов // Българският език — исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов. София, 2020, 126–133.

Теодоров-Балан, Цонев 1916: Теодоров-Балан А., Цонев Б. Предложение и план за речник на българския език, който да изработи и издаде Българската академия на науките. София, 1916.

Чолакова 1969: Чолакова Кр. Българска лексикография и лексикология // Български език. 1969. 4–5, 377–383.

Чолакова 1978: Чолакова Кр. Българската лексикография в миналото и днес // Въпроси на българската лексикология. София, 1978.

Чоролеева 2013: Чоролеева М. История и современное состояние болгарской лексикографии // Славянская лексикография / Отв. ред. М.И. Чернышева. Москва, 2013, 61–90.

Чоролеева 2018: Чоролеева М. Въпроси на лингвистиката. София, 2018.